

EL-MİRKĀTU MİNE'L-LÜĠĠĀT YAZMASINDA ÜÇ KATMANLI SIRALAMA SİSTEMİ: ORTA ÇAĞ ANADOLUSU'NDA YENİLİKÇİ BİR SÖZLÜK TASARIMI*

The Tripartite Sorting System in the Manuscript "El-Mirkātu mine'l-Luġāt": An Innovative Lexicographic Design in Medieval Anatolia

IBTIHAL BENMEHAIA**

MUSTAFA BALCI***

Öz

Bu çalışmayla, 12. asır Selçuklu Dönemine ait çok yönlü bir âlim olan Hubeyş et-Tiflîsî'nin gizemli şahsiyetini ortaya koymak ve ona atfedilen sıra dışı bir Arapça-Türkçe sözlüğü incelemeyi amaçlanmaktadır. Geleneksel olarak üç harfli köklere göre düzenlenen Arapça sözlüklerin aksine, bu yazma eserde üç aşamalı bir tasnif sistemi kullanılmaktadır: kelimeler önce ilk harfine, ardından bu harfin harekesine ve son olarak da son harfine göre gruplandırılmıştır. Bu yapı, Arapçanın kök temelli sistemine aşina olmayan Türkçe konuşurlara kolaylık sağlamak amacıyla geliştirilmiş görünmektedir. Makalede yapılan kodikolojik (yazma eser bilimi) ve dilsel analizler, eserin Hubayş et-Tiflîsî'ye atfedilmesini sorgulamakta; bunun anonim bir yenilikçi ya da daha sonraki bir müstensihin eseri olabileceğini öne sürmektedir. Bulgular, Türkçenin Arapça ve Farsçanın etkisi altında edebî bir dil olarak yükseldiği Anadolu'da, eserin dilsel dönüşümdeki rolünü ortaya koymaktadır. Bu çalışma, Orta Çağ sözlükçülüğünün kültürler arası köprü kurmadaki uyum kabiliyetini vurgulamakta ve eserin kökeni ile önemi hakkında daha fazla araştırmaya ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Hubeyş et-Tiflîsî, Orta Çağ Sözlükçülüğü, Arapça-Türkçe Sözlükler, Anadolu Türkçesi, Kodikoloji.

Abstract

This study explores the enigmatic figure of Hubeyş et-Tiflîsî, a 12th-century Seljuk polymath, and an unconventional Arabic-Turkish dictionary attributed to him. Unlike traditional Arabic lexicons organized by trilateral roots, this manuscript employs a tripartite sorting system: words are grouped first by their initial letter, then by the vowel (ḥaraka) of that letter, and finally by

* **İntihal Taraması:** Bu makale intihal taramasından geçirildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Geliş/Received: 24 Eylül/September 2025 | **Kabul/Accepted:** 15 Haziran/June 2026 | **Yayın/Published:** 30 Haziran/June 2026

Atıf/Cite as: Benhemaia, I., ve Balci, M. (2026). *El-Mirkātu Mine'l-Luġāt* yazmasında üç katmanlı sıralama sistemi: Orta Çağ Anadolu'sunda yenilikçi bir sözlük tasarımı. *Edebiyat Bilimleri*, (10), 37-48. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21134477>

** Dr. Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, ibtihal.benmehaia@ogr.iu.edu.tr, ORCID: 0009-0007-0776-1581.

*** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, mustafabalci@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3683-8705

their final letter. This structure was likely designed to aid Turkish speakers unfamiliar with the complexities of Arabic root-based organization. Through codicological and linguistic analysis, the article questions the manuscript's attribution to Hubeş et-Tiflîsî, suggesting it may instead be the work of an anonymous innovator or a later copyist. The findings highlight the manuscript's role in the linguistic transformation of Anatolia, where Turkish was emerging as a literary language under Arabic and Persian influence. This study underscores the adaptability of medieval lexicography in bridging cultures and calls for further research into the manuscript's origins and significance.

Keywords: Hubeş et-Tiflîsî, medieval lexicography, Arabic-Turkish dictionaries, Anatolian Turkish, codicology

1. Giriş

12. yüzyıl Selçuklu coğrafyasının entelektüel ortamında Hubeş et-Tiflîsî, tıptan dil bilimine kadar uzanan farklı alanlardaki çalışmalarıyla tanınan çok yönlü âlimlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, üretkenliğine rağmen et-Tiflîsî'nin hayatı ve ilmî kimliği hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Kaynaklarda kendisinden Kemâleddîn ve Şerefeddîn gibi farklı adlarla söz edilmesi (Yazıcı, 2012, s. 415), onun kimliği ve eserlerinin aidiyeti meselesini daha da tartışılmalı hâle getirmektedir. Bu durum, et-Tiflîsî'ye nispet edilen eserlerin yalnızca biyografik kayıtlar üzerinden değil, aynı zamanda yazma eser özellikleri, dil malzemesi ve metin düzeni bakımından da incelenmesini gerekli kılmaktadır.

Çalışmanın odağında, Hubeş et-Tiflîsî'ye nispet edilen *el-Mirkātu mine'l-luġāt* adlı Arapça-Türkçe sözlük yazması yer almaktadır. Söz konusu yazma, tertip sistemi, barındırdığı Türkçe karşılıklar ve iki dilli sözlükçülük geleneği içindeki konumu bakımından dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir. Yazmanın yapısal özellikleri, sözlük düzeni ve dil malzemesi, ilgili bölümlerde ayrıntılı olarak değerlendirilecektir.

İnceleme üç temel mesele etrafında şekillenmektedir. İlk olarak, mevcut biyografik kayıtlar ve çok alanlı ilmî miras çerçevesinde Hubeş et-Tiflîsî'nin kimliği ve ona atfedilen eserler üzerinde durulmaktadır. İkinci olarak, Selçuklu kültürel ve siyasi ortamında Arapça-Türkçe sözlükçülüğün gelişimi ele alınmaktadır. Üçüncü olarak ise *el-Mirkātu mine'l-luġāt* adlı sözlüğün tertip sistemi, bu sistemin klasik sözlükçülük gelenekleriyle ilişkisi ve Orta Çağ iki dilli sözlükçülüğü açısından taşıdığı anlamlar değerlendirilmektedir.

Makale, yazmanın fiziksel ve yapısal özelliklerini, içerdiği dil malzemesini, tarihî önemini, ses bilgisi ve şekil bilgisi bakımından sunduğu verileri tahlil ederek söz konusu metnin ilmî ve dilsel değerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Müellifi kesin olarak Hubeş et-Tiflîsî olsun ya da olmasın, bu sözlük Arapça-Türkçe dil ilişkileri, Orta Çağ Anadolu sahasında sözlükçülük faaliyetleri ve kültürler arası bilgi aktarımı bakımından önemli bir tanıklık sunmaktadır.**2. Amaç ve Yöntem**

Bu çalışmanın amacı, *el-Mirkātu mine'l-luġāt* adlı Arapça-Türkçe sözlük yazmasında kullanılan üç katmanlı (ilk harf → ilk harfin harekesi → son harf) tertibin işleyişini açıklamak ve bu tertibin klasik Arap sözlükçülüğü içindeki karşılıklarıyla ilişkisini belirlemektir. Çalışma, betimleyici ve karşılaştırmalı bir yaklaşımla yürütülmüştür: (i) yazmanın sayfa düzeni, başlıklandırma ve madde yerleşimi kodikolojik gözlemle

betimlenmiş; (ii) tertip mantığı, kök esaslı ve kafiye esaslı sözlük düzenleriyle kıyaslanmış; (iii) müelliflik/aidiyet meselesi, katalog kaydı (dış delil), yazma içi atıf yokluğu (iç delil) ve yapısal-terminolojik uyum/uyumsuzluk ölçütleriyle değerlendirilmiştir. Bu çalışma bir metin neşri değil, sözlük düzeni ve kullanım mantığı üzerine odaklanan yapısal bir incelemedir.

3. Hubeys et-Tiflîsî: Hayatı ve İlmî Katkılarına Dair Kısa Bir Değerlendirme

12. yüzyılda yaşamış bir âlim olan Hubeys et-Tiflîsî'nin Tiflis'te doğduğu düşünülmektedir; ancak doğum yeri konusundaki tartışmalar kesin olarak sonuçlanmış değildir (Poyraz, 2018, s. 71). Selçuklu döneminde, özellikle II. Kılıç Arslan (ö. 1192) zamanında etkin olmuş ve bu sultanla yakın ilişkiler kurmuştur (Çetin, 2022, s. 171). Selçuklu sarayındaki konumu, onun dönemin itibarlı âlimlerinden biri olduğunu ve tıptan astronomiye, dinî ilimlerden rüya tabirine, şiirden sözlükçülüğe kadar birçok alana katkı sunduğunu göstermektedir (Sümertaş, 2022, s. 108).

Hubeys et-Tiflîsî'nin hayatını incelemeyi zorlaştıran unsurlardan biri, eserlerinde kullandığı farklı adlardır. Encyclopaedia Iranica'da (2012) yer alan bilgilere göre et-Tiflîsî; Hâbeş, Hasan, Huseyn, Şerefeddîn, Cemâleddîn ve Kemâleddîn gibi çeşitli müstear adlarla eserlerini kaleme almıştır. Tıbbı dair “*Kifâyetü't-tıbb*” adlı eserinin (Bursa Orhan Gazi Ktp., nr. 1120) bir nüshasında kendisini “Kemâleddîn Bedü'z-zamân Ebü'l-fazâ'il Hubeys b. Muhammed b. Hubeys el-Gaznevî” olarak tanıtırken “*Kâmilü't-ta'bîr*” (Beyazıt Devlet Ktp., nr. 1905/1) adlı eserinde “Ebü'l-fazl Huseyn b. İbrâhim b. Muhammed Teġlî” ismiyle kaydedilmektedir. Bu tutarsızlıklar, hayatı hakkında sağlam bir kayıt oluşturmayı zorlaştırmakta ve eserlerin birden fazla müellif tarafından mı kaleme alındığı sorusunu gündeme getirmektedir.

Hubeys et-Tiflîsî, tıp, eczacılık, dil ve edebiyat, Kur'an ilimleri (kıraat, vücûh), astronomi, astroloji ve rüya tabiri gibi farklı alanlarda eser vermiş bir âlimdir (Çetin, 2022, s. 171). Çetin'e göre et-Tiflîsî, 30'dan fazla eser kaleme almıştır. Poyraz (2018, s. 91) ise bunlardan bazılarının—örneğin *Kânûnu'l-Lubâb*'ın—günümüze ulaşmadığını belirtir. Arapça ve Farsça kaleme alınan bu eserler, onun dönemin ilmî geleneklerine olan hâkimiyetini yansıtmaktadır. Öne çıkan çalışmaları arasında, Arapça-Farsça sözlük niteliğindeki “*Kânûnu'l-Edeb*” sözlükçülük alanındaki uzmanlığını, “*Kifâyetü't-Tıbb*” adlı tıp eseri ise İslam tıbbı konusundaki derin bilgisini göstermektedir. Et-Tiflîsî'nin Selçuklu dönemindeki çok yönlü ilim anlayışı, onun çağının entelektüel yapısına şekil veren önemli figürlerden biri olduğunu ortaya koymaktadır.

Hubeys et-Tiflîsî'nin ölüm tarihi de ihtilaflıdır. Tarihî kaynaklar, ölümünü 1150 ile 1231 yılları arasında farklı şekillerde vermektedir. Klasik kaynaklardan olan Kâtip Çelebi'nin “*Keşfü'z-zunûn*”u ve İsmail Paşa'nın “*Hadiyyetü'l-ârifin*”i onun 629/1231 yılında vefat ettiğini belirtmektedir. Ancak “*Kânûnu'l-edeb*” adlı eserinin bir nüshasında 545/1150 yılına ait bir ölüm tarihi yer almakta, fakat bu tarihten sonraya ait eserleri bulunduğu için bu tarih geçerli kabul edilmemektedir (Hacıgökmen, 2011, s. 243). Bu çelişki sebebiyle araştırmacılar onun ölümünü 81 yıllık bir zaman aralığında tahmin etmek zorunda kalmaktadır. Ölüm yeri ve defnedildiği yer de kesin değildir: Bazı kaynaklar onun Kayseri'de öldüğünü belirtirken bazıları Sivas'ı işaret etmektedir. Bu durum, Selçuklu

dönemine ait tarihî kayıtların parçalı olmasından kaynaklanmaktadır (Hacıgökmen, 2011; Sümertaş, 2018; Taşkın, 2022).

4. Selçuklu Döneminde Dil Gelişimi ve Sözlükçülük Gelenekleri

Bu dönemde, özellikle Anadolu'da Arapçanın tesiriyle Türk dili önemli bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bazı araştırmalarda Farsçanın da Arapçayla birlikte zikredildiği (Gülsevin, 2013, s. 69) görülse de ilk dönem metinlerinin harekeli kaleme alınmış olması Farsçanın işaret edilen tesirini şüpheli duruma düşürmektedir. Mevlana'nın eserlerindeki Türkçe kelimelerin imlası harekesiz ve ünlü harflere ihtiyaç duyulmadan yazılmış olması, harekeli eserlerdeki Farsçanın tesirinin varsa bile hayli sınırlı kaldığına bir başka işarettir (Balcı, 2009, s. 233). Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletlerinde Farsçanın resmî dil olarak kabul edilmesi, bu devletlerin hükümlerlik bölgelerinde Türkçe eser verilmesine imkân tanımamıştır. Bu devletlerden ayrı coğrafyalarda muhtelif tarihlerde hüküm süren beylerin Farsça bilmemelerinden kaynaklanan saiklerle Türkçe eser yazmayı veya Arapça temel kaynakların Türkçeye tercüme edilmesini teşvik etmeleri beylikler coğrafyasında Farsçaya rağmen Türkçenin yazı dili olarak gelişmesine imkân vermiştir. Daha sonraki devirlerde 13. asrın başlarından itibaren Moğol istilaları sonucunda Türkistan'dan Anadolu'ya gerçekleşen büyük Oğuz göçleri, bölgeye Ahmet Yesevî'nin öğrencileri, dervişler ve şairler gibi birçok Türkçe konuşan unsuru taşımış ve Türkçeye olan ihtiyacı arttırmıştır (Akar, 2005, s. 243).

Türkçenin yazı dili olarak kuruluşu sırasında ve takip eden devirlerde, bilhassa dinî, idari ve ilmî alanlarda, kelime hazinesinin ve ifade imkânlarının genişlemesinde büyük ölçüde Arapça daha sonraki devirlerde de Farsça müessir olmuştur. Arapçanın ilmî ve dinî dil olarak giderek daha baskın hâle gelmesi, anlamayı kolaylaştırmak adına iki dilli sözlüklerin ve tercüme eserlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır (Korkmaz, 2013, s. 148). Türk sözlükçülüğünü tam anlamıyla kavrayabilmek için, önce Arap sözlüklerinin sınıflandırma sistemlerini anlamak gerekir zira bu sistemler, daha sonraki Arapça-Türkçe sözlükler için kurucu bir çerçeve teşkil etmiştir.

Yalçın (2023, s. 396) bu sistemleri beş ana başlık altında toplamaktadır:

Fonetik Sözlükler: Kelimeler, alfabetik sıraya göre değil, seslerin çıkış yerlerine göre düzenlenir. Bu yöntemin öncüsü, el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin *Kitâbü'l- 'Ayn* adlı eseridir.

Alfabetik Kök Temelli Sözlükler: Kelimeler, kök harflerine göre alfabetik sırayla düzenlenir. İbn Dureyd'in *Cemheretü'l-Luğası* buna örnek teşkil eder.

Kafiye Temelli Sözlükler: Kelimeler, son harflerine göre tasnif edilir. Bu sistem, özellikle klasik Arap şiiriyle ilgilenen şairler ve araştırmacılar için faydalıdır. Bu türün öne çıkan örneği el-Cevherî'nin *Tâcü'l-Luğası*dır.

Tematik Sözlükler: Kelimeler alfabetik değil, konulara göre gruplandırılır. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın *el-Ğarîbu'l-Muşannef* adlı eseri, din, gündelik yaşam ve doğa gibi temalara göre düzenlenmiştir.

Standart Alfabetik Sözlükler: Kelimeler, kök ya da fonetik yapıya göre değil, doğrudan alfabetik sıraya göre dizilir. Zemaşerî’nin *Esâsü’l-Belâġası* bu yaklaşımın örneğidir ve modern Arap sözlükçülüğüne temel teşkil etmiştir.

Arapça ile Türkçe sözlükçülük arasındaki ilişki, Türklerin İslam’ı kabul etmesiyle belirginleşmiştir. Bu süreçte özellikle dinî, idari ve ilim alanlarında Arapça kökenli kelimeler Türkçeye girmiştir (Dereli, 2018, s. 402). Bu gelişmeden önce, Türkçenin Sanskritçe ve Soğdca gibi Hint-Avrupa dilleriyle temas kurduğu ve bu dillerden alıntılar yaptığı da bilinmektedir (Akar, 2005, s. 12). Ancak İslamiyet’in etkisinin artmasıyla birlikte, Türk âlimler öğrenmeyi kolaylaştırmak amacıyla iki dilli sözlükler üretmeye başlamıştır (Dereli, 2018, s. 404). Bu çabanın en dikkat çekici örneği, Mahmud el-Kaşġârî’nin 1072–1077 yılları arasında kaleme aldığı *Dîvânu Luġâti’t-Türk* adlı eseridir. Kaşġârî’nin sözlüğü Araplara Türkçe öğretmek amacıyla hazırlanmıştır. Bu eser, Arap sözlükçülük geleneğine bağlı kalmakla birlikte, Türkçenin fonetik özelliklerini de yansıtmaktadır (Ercilasun, 2015, s. 314).

Buna rağmen Kaşġârî’nin yöntemi, sonraki Türk sözlükçülüğünde standart bir model hâline gelmemiştir. Zamanla ortaya çıkan sözlüklerde, özellikle Hubeş et-Tiflîsî’ye atfedilen eserlerde, geleneksel Arap yöntemlerinden farklı yapılar kullanıldığı görülür. Bu sözlükler, iki dilli öğrenmeyi kolaylaştırma amacı taşıyan, kültürlerarası iletişimi mümkün kılan önemli araçlardır (Çetin, 2022, s. 177).

Özellikle Kaşġârî’nin *Dîvânu Luġâti’t-Türk* adlı eseri (Dankoff, 1982, s. 4), Türkçeyi Araplara öğretmeyi amaçlayan sistematik bir Arapça-Türkçe sözlük olarak, hem dil hem kültür tarihi açısından derin bir perspektif sunar. 13. ve 14. yüzyıllarda ortaya çıkan çok dilli *Codex Cumanicus* ise Kıpçak Türkçesi, Latince ve Farsçayı içeren bir sözlük olup farklı dil toplulukları arasındaki iletişimi kolaylaştırmıştır. 15. yüzyılda derlenen *Kitâb-ı Mecmû’-ı Tercümân-ı Türkî ve ‘Acemî ve Arabî* ise Türkçe, Farsça ve Arapçayı içeren ilk Osmanlı sözlüklerinden biri olarak dikkat çeker (Akar, 2005, s. 228).

5. El-Mirkātu mine’l-Luġāt Hakkında Genel Bilgiler

Amasya Beyazıt Kütüphanesi’nde bulunan 05 Gü 28/7 numaralı yazma eser, birbirine ciltlenmiş iki sözlük çalışmasından oluşmaktadır. Çalışmanın odağını oluşturan birinci sözlük, 1-173a varakları arasında yer almakta olup harf sırasına göre düzenlenmiştir. İkinci sözlük ise 174-195. varaklar arasında yer almakta; karşılaştırma amacıyla dikkate alınmakla birlikte inceleme kapsamı dışında bırakılmaktadır. Her iki bölüm de nesih hattıyla yazılmış olup madde başları siyah mürekkeple, bölüm başlıkları ise kırmızı mürekkeple yazılmıştır (bk. Şekil 1). Eserin giriş bölümü ve istinsah kaydı bulunmamaktadır; bu durum, eserin amacı ve hedef kitlesi hakkında kesin değerlendirmeler yapmayı güçleştirmektedir.

Şekil 1. "Kitābu'l-mirkāti mine'l-luġāt" yazmasının birinci varacağı

Eserin müellifliği konusundaki belirsizlik önemlidir. Kütüphane kataloğunda eserin Hubeyş et-Tiflîsî'ye ait olduğu belirtilse de, yazma eserde bu nispeti destekleyecek herhangi bir iç referans bulunmamaktadır. Bunun yerine, ilk varakta yer alan kenar notunda "Muhammed bin Muhammed er-Rûmî" isimli bir müstensihin adı geçmektedir (bk. şekil 1). Bu ifade, metni yazan kişinin derleyici değil, kopyalayıcı olduğunu düşündürmektedir. Bu durum, yalnızca katalog bilgilerine dayanarak yapılan müellif atamalarına ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini göstermektedir.

Eserin başlığı olan *Kitābu'l-mirkāti mine'l-luġāt* (كتاب المراقبة من اللغات), sayfanın ortasında yer almakta olup klasik sözlüklerdeki üst kenar yerleşiminden farklıdır. Başlıkta, renk ayırımına dikkat çekilir: *Kitābu'l-mirkāti* ifadesi siyah, *mine'l-luġāt* ise mavi mürekkeple yazılmıştır. "Merdiven" ya da "basamak" anlamına gelen "mirqāt" kelimesi, Ba'albakî'nin (1995, s. 1021) tanımına göre "ilerleme aracı" anlamı taşıdığından, başlık, eseri dile erişim sağlayan bir yapı olarak farklı bir istiaaredir.

Birinci sözlük (2-173a varaklar), klasik Arap sözlükçülüğü için alışılmadık bir biçimde yatay bir sayfa düzenine sahiptir. Kelime girişleri sayfa boyunca yatay bir çizgi üzerinde sıralanmakta; her bir Arapça kelimenin üzerine veya yanına, tanımı siyah mürekkeple dikey olarak eklenmektedir. Kırmızı noktalar ise madde başlarını birbirinden ayıran görsel işaretler olarak işlev görmektedir. Bu çift katmanlı yapı, yatay kelime hattı ile dikey açıklama hattını bir araya getirerek sözlüğün hızlı ve pratik bir başvuru aracı olarak kullanılmasına imkân tanımaktadır. Kırmızı noktaların düzenli ve sathi kullanımı, metnin işlevselliğini önceleyen ve özellikle öğretici ya da başvuru amaçlı kullanımı gözeten bir tasarım anlayışına işaret etmektedir. Ufki yerleştirilen madde başları ile dikey açıklamalar, okuma akışını kesmeden anlam takibini kolaylaştırmaktadır (bk. Şekil 2).

Sözlük Türü	Düzenleme Yöntemi	Örnek: فعل (fa'ala)
Geleneksel kök-esaslı	Kök harflerine göre (ف-ع-ل)	ع ('Ayn) altında فعل başlığı
Kafiye-esaslı	Son harfe göre	ل (Lâm) altında
Yazma	İlk harf → Hareke → Son harf	ف → Fetha (ل → (ف

Sözlükte kullanılan sistem, şekil bilgisini değil ses bilgisine dayalı bir düzenlemeyi esas alır. Kelimeler, kökenlerine göre değil telaffuzlarına göre sınıflandırılır. Bu, özellikle Arapçaya yeni başlayanlar için erişilebilirliği artırır.

Şekil bilgisini değil ses bilgisine teksif olunur → Köken karmaşıklığını azaltır.

Arapça bilmeyenler için daha kolay arama → Hususen Türkçe ve Farsça konuşurlar için faydalıdır.

Arap olmayanlar için yazılmış olduğu anlaşılan eserin Arap sözlükçülük anlayışından ciddi ve bilinçli bir sapma olduğu söylenebilir. → Arapçayı öğretici amaçlarla düzenlenmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Eser, mevcut kütüphane katalog kayıtlarında Hubeş et-Tiflîsî'ye atfedilmekle birlikte, bunu teyit eden doğrudan bir yazma içi kayıt bulunmamaktadır. Nitekim incelenen nüshada müellif adına işaret eden bir ketebe, telif kaydı ya da açık isnat yer almamaktadır. Yazmanın Hubeş et-Tiflîsî'ye nispeti, metin içi verilerden çok katalog bilgisine dayanmaktadır. Bununla birlikte, katalog kayıtları bu atfın hangi tarihî veya filolojik gerekçelerle yapıldığını açıklamamaktadır.

Modern literatürde de söz konusu nispeti ayrıntılı biçimde temellendiren müstakil bir değerlendirmeye rastlanmamaktadır. Hubeş et-Tiflîsî'ye aidiyeti teyit edilmiş eserlerden *Kānūnu'l-edeb* ile *Kifâyetü't-tıbb* Arapça ve Farsça kaleme alınmıştır. Buna karşılık mevcut biyografik kaynaklarda, onun Türkçe eser verdiğini ya da Türkçe sözlükçülüğüyle meşgul olduğunu gösteren açık bir kayda rastlanmamaktadır. Ayrıca Hubeş'e aidiyeti kesin olan *Kānūnu'l-edeb*, klasik Arap sözlükçülüğü geleneğine uygun biçimde kök esaslı bir tertibe sahiptir (Uzun, 2019, s. 169). Buna karşılık incelenen yazmada, ilk ve son harfe dayalı, kök esaslı tasniften farklı bir düzenin benimsenmiş olması dikkat çekmektedir.

Bu veriler ışığında, eserin Hubeş et-Tiflîsî'ye nispeti **katalog kaynaklı bir atf** olarak değerlendirilmekte; yazmanın dili, tertibi ve yapısal özellikleri ise bu nispeti destekleyen açık iç deliller sunmamaktadır.

Buna karşın, Mirzezade (2010, s. 18), Hubeş'in sözlükçülükte özgünlük iddiasını sözlüğünün ön sözünde şu ifadeyle vurguladığını belirtir: "...Bu ilim (sözlükçülük) üzerine yazılmış birçok eseri inceledim; fakat aralarında beni tatmin eden bir çalışma bulamadım. Bu sebeple kendim bir sözlük derlemeye koyuldum." Bu beyan, yazmadaki yenilikçi düzenlemeyle koşutluk arz eder ancak eserdeki bildiği şüpheli olan dil (Türkçe) ve yapıdaki farklılıklar, çalışmanın ona ait olduğuna dair ciddi kuşkular doğurmaktadır.

Müelliflik tartışmasında eserin dili de belirleyici bir unsurdur. Sadıkova (2002, s. 76) ve Astarian (2004, s. 36), Hubeş'in eserlerinin esasen Farsça olduğunu ve herhangi bir Türkçe metnine rastlanmadığını belirtmektedir. Bu, onun Arapça-Türkçe bir sözlük yazmış olması ihtimalini zayıflatır. Ancak bu eksiklik, söz konusu eseri yazmadığına dair kesin bir kanıt değildir. Onun çok alanlı uzmanlığı göz önüne alındığında, bu sözlüğü edebî değil,

ilmî bir çalışma olarak kaleme almış olması mümkündür. Türkçe eserlerinin olmayışı, yazma kayıplarına da bağlı olabilir.

Müelliflik meselesini karmaşıklaştıran bir diğer unsur, yazmanın müstensihisi olarak belirtilen Muhammed bin Muhammed er-Rûmî'nin rolüdür. Anadolu kökenli bir müstensih olarak anonim bir sözlüğü istinsah etmiş veya mahallî kullanım için mevcut bir metni uyarlamış olabilir. Böyle hazırlanan kitaplar, devrin sık görülen bir uygulamalarındandır; eğitim-öğretim araçları umumen müellif ismi belirtilmeden istinsah edilebilmektedir. Hubeyş'in 30'dan fazla eser yazdığı bilinmektedir (Çetin, 2023, s.171). Ancak bu eserlerin tamamı günümüze ulaşmamış veya ulaşanlar yeterince incelenmemiştir. Bundan dolayı, yazmadaki dil ve yapı hususiyetlerinin onun bilinen eserleri ve 13. asır Eski Anadolu Türkçesi ile karşılaştırmalı olarak incelenmesi, araştırmacıları eserin gerçek kökenine ve Arapça-Türkçe sözlükçülüğü içindeki tarihî işlevine dair daha sağlam neticelere ulaştırabilir.

6. El-Mirkātu mine’l-Luġāt’ın Düzeninin Tefrik Edici Niteliği

Klasik Arap sözlüklerinin çoğu ya kök esaslı sınıflandırmaya veya harf sırasına dayanırken eldeki eser, kullanıcıyı adım adım yönlendiren çok katmanlı ses bilgisine yaslanan bir düzenleme benimsemektedir. Eser, “El-Bâbu’l-evvel fî beyâni’l-elifi’l-meftûha ve’l-meksûra ve’l-mazmûma” başlıklı temel bir bölümle başlamaktadır. Bu bölümde elif (ل) harfiyle başlayan kelimeler, kısa ünlülerine göre üç kümeye ayrılmaktadır: fetha (-), kesre (-) ve zamme (-). Ardından gelen “El-Faşlu’l-evvel fî’l-elifi’l-meftûha” başlığı ise fetha ile harekelenmiş elif’le başlayan kelimelere hususi bir odak sunar. Bu yapı, nihayetinde hurufatın diğer harfleriyle devam etmektedir.

45

Geleneksel Arap sözlüklerinde kelimeler çoğunlukla üç harfli kök yapısına göre düzenlenir. Örneğin كتب / kataba “yazmak” fiili, klasik kök esaslı sistemde ك-ت-ب kökü altında değerlendirilir. Buna karşılık bu yazma eser, çift yönlü bir sıralama düzeni benimsemiştir: Kelimeler önce ilk harflerine, ardından son harflerine göre tasnif edilmiştir. Bu düzende كتب / kataba kelimesi önce ilk harfi olan ك / kâf başlığı altında aranmakta, daha sonra son harfi olan ب / bâ esas alınarak ilgili alt gruba yerleştirilmektedir. Bu yenilikçi yaklaşım, Arapçanın yapısındaki zorluklarla karşı karşıya kalan Türkçe konuşurları için erişilebilirliği ön planda tutmaktadır. Türkçenin, Arapça ve Farsçanın baskın olduğu çok dilli bir ortamda edebî dil olarak şekillenmeye başladığı Anadolu’daki derin dil dönüşümü döneminde kaleme alınan “*el-Mirkātu mine’l-luġāt*” adlı bu eser, hem Selçuklu dönemi ilim hayatının yaratıcı ruhunu hem de çok dilli toplumların kullanıma dönük ihtiyaçlarını karşılamakta kolaylık sağlamış olmalıdır.

Sözlükte tercih edilen tertip anlayışı, üç temel aşamaya dayanır ve kullanıcıların aradıkları kelimeye kolaylıkla ulaşmasını sağlar. İlk olarak kullanıcı kelimenin ilk harfini belirler ve o harfe ayrılmış bölüme (bâb) yönelir; söz gelişi elifle başlayan bir kelime elif bâbında bulunur. İkinci adımda, bu harfin hangi kısa ünlüyle (fetha, kesre, zamme) harekelenip tespit edilir. Bu yöntem, Arapça şekil bilgisine hâkim olmayan kullanıcılar için kolaylık sunar çünkü manadan çok telaffuza odaklanır. Üçüncü adımda ise ilk harf ve hareke belirlendikten sonra kelimenin son harfine göre yapılan harfe dayalı sıralama ile

tam kelime bulunur. Bu tertip, hususen Arapça öğrenen veya Arapça bilen lakin ana dili Arapça olmayan kişiler için kolay, sezgiye dayanan ve kullanışlı bir arama yöntemidir.

Yazmada kullanılan bâb (“bölüm”) ve faşl (“alt başlık”) yapısı, kullanıcıyı adım adım yönlendiren açık bir gezinti şeması sunmaktadır. Her bâb, ilgili harfi ve onun olası hareketlerini tanıtırken, her faşl belirli bir harekeyle başlayan kelimelere odaklanmakta; ardından maddeler son harflerine göre sıralanmaktadır. Bu tertip, klasik Arap sözlükçülüğünde görülen ve kelimeleri kök harflerine göre tasnif eden düzenlerden yapısal olarak ayrılmaktadır.

Ses bilgisine dayalı bu yaklaşım, kök çözümlemesi gerektirmemesi bakımından Arapçanın şekil bilgisine hâkim olmayan kullanıcılar için erişilebilir bir arama mantığı sunmaktadır. Selçuklu döneminin çok dilli ortamında, Arapça öğrenen veya Arapçayı ikinci dil olarak kullanan kişiler açısından bu tür bir tertip, sözlüğün öğretici ve işlevsel bir başvuru aracı olarak kullanılmasına imkân tanımış olmalıdır. Bu yönüyle yazma, Orta Çağ Arapça-Türkçe sözlükçülüğünde kullanıcı ihtiyaçlarını gözetten tertip anlayışlarının varlığına işaret etmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada, 12. asır Selçuklu dönemi âlimlerinden Hubeys et-Tiflîsî'ye atfedilen bir Arapça-Türkçe sözlük incelenmiş; özellikle sözlüğün özgün sözlük yapısı ve eserin sahibine yönelik atfın geçerliliği üzerine odaklanılmıştır. Araştırmanın amacı, klasik Arap sözlükçülüğü geleneklerinden ayrılan bu yazmanın alışılmadık tertip ve düzenlemesini tahlil etmek ve eserin gerçekten Hubeys et-Tiflîsî tarafından hazırlanıp hazırlanmadığını değerlendirmektir. Sözlük tertibi ve dil bilim yöntemleriyle yürütülen bu çalışma, sözlüğün sınıflandırma düzenini klasik Arap sözlükleriyle karşılaştırarak iki dilli sözlükçülükteki yeni ve özgün yaklaşımını ortaya koymuştur.

Elde edilen bulgular, sözlüğün klasik Arap sözlüklerinin karakteristik özelliği olan üç harfli kök esasına dayanmadığını göstermektedir. Eldeki eser ise kelimeleri önce ilk harfe, ardından bu harfin kısa ünlüsüne (fetha, kesre, zamme), son olarak da son harfine göre sıralayan üç aşamalı ve ses bilgisine dayalı bir düzene sahiptir. Bu sınıflandırma yöntemi, şekil bilgisine değil seslerin kullanımına öncelik vererek bilhassa Arapçayı ikinci dil olarak öğrenen Türkçe konuşurları için kullanışlı bir başvuru aracına dönüşmektedir. Ayrıca, yazmada Hubeys et-Tiflîsî'ye dair doğrudan bir atfın bulunmaması ve sözlük yapısı olarak onun bilinen eserlerinden farklılıklar göstermesi, bu sözlüğün onun tarafından değil ismi bilinmeyen yenilikçi bir müellif veya daha sonraki bir müstensih tarafından derlenmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Bu bulgular, Orta Çağ sözlükçülüğünün çok dilli bağlamlardaki işleyişine dair daha geniş çıkarımlara ulaşılmasını mümkün kılmaktadır. Söz konusu yazma, Arapça-Türkçe sözlüklerin geleneksel sınıflandırmalarından bilinçli olarak uzaklaşmakta ve Selçuklu döneminde Anadolu'daki dil engellerini aşmak için geliştirilen farklı yöntem ve yönelimleri göstermektedir. Ses esaslı tertip, Arap sözlükçülüğünü Türkçe konuşurları için sadeleştirmeye dönük erken dönemlerde hazırlanmış farklı bir teşebbüs olarak değerlendirilmelidir ve kullanışlı, öğreniciyi merkeze alan bir yaklaşımı yansıtır. Ayrıca,

bu tür eserlerin farklı kişilere atfedilmesi, yazma çalışmalarında tarihî atıfların tenkidî bir yaklaşımla yeniden değerlendirilmesinin önemli ortaya koymaktadır.

Gelecekteki araştırmalar; bu sözlüğü dönemin diğer Arapça-Türkçe sözlükleriyle karşılaştırarak benzer ses tabanlı sözlük tertiplerinin mevcut olup olmadığını incelemesi beklenir. Yazmanın ilk şekli ve istinsahları dolaşım tarihine dair daha derinlikli bilgiler sağlayabilecek mürekkep ve malzeme incelemelerini de içeren çalışmalardan oluşturulmalı; ve teşvik edilmelidir. Ayrıca, bu tür sözlüklerin Anadolu’daki dil öğretimi gelenekleri içindeki öğretici rolünü araştırmak, Orta Çağ âlimlerinin iki dilli topluluklara hitap edecek şekilde sözlükçülük yöntemlerini nasıl geliştirdiklerini veya mevcutlardan uyarladıklarının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bu doğrultudaki araştırmalar geliştikçe ve çoğaldıkça Orta Çağ sözlükçülüğünün kültürlerarası ortamlardaki uyarlanabilirliği ve tekâmül ve inkişafına dair önemli bilgiler elde edilecektir.

Kaynaklar

- Akar, A. (2005) *Türk dili tarihi*. Ötüken Neşriyat.
- Akyıldız, F. (2019). 13. yüzyılda çok yönlü bir âlim: Hubeyş et-Tiflisî (ö. 629/1231?). İçinde *Buhara’dan Konya’ya irfan mirası ve XIII. yy. medeniyet merkezi Konya* (Cilt 2). Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları
- Asatrian, G. & Hayrapet, M. (2004). “The Muslim community of Tiflis (8th–19th centuries).” *Iran & the Caucasus*, 8(1), 29–52. <https://doi.org/10.1163/1573384041203403>
- Ba’Albaki, R. (1995). *Al-Mawrid: A modern Arabic/English dictionary*. Dar El-İlm lil Malayen.
- Balcı, M. (2009). Mevlana'nın eserleri bağlamında Farsça Türkçe ilişkilerine bakış. *Mevlana Araştırmaları* 3, 231-240.
- Çetin, İ. (2022). Hubeyş Et-Tiflisî'nin hayatı ve eserleri üzerine. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(2), 169–186.
- Dankoff, R. (1982). *Kāshgharī’s Dīwān Luġāt at-Turk: Compendium of the Turkic dialects*. Harvard University Printing Office.
- Dereli, M. (2018). “Harezmi-Kıpçak döneminde Arapça ile Türkçeyi buluşturan sözlükler: ez-Zemahşeri’nin Mukaddimetu’l-Edeb’i örneği.” *bilimname*, 36(2), 399–428.
- Ercilasun, Ahmet B. (2015). *Başlangıçtan yirmi birinci yüzyıla Türk dili tarihi*. Akçağ.
- Gülsevin, G. & Boz, E. (2013). *Eski Anadolu Türkçesi*. Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Hacıgökmen, M. A. (2011). Hubeyş bin İbrahim et-Tiflisî ve tıp alanındaki çalışmaları. İçinde M. A. Hacıgökmen (Ed.), *Büyük Selçuklu Devleti’nden Türkiye Selçuklu Devleti’ne: Mehmet Altay Köymen armağanı* (ss. 239–248). Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- İbn Manzûr. (1990). *Lisānü’l-‘Arab*. Dār Şādir
- Korkmaz, Z. (2013). *Türkiye Türkçesinin temeli Oğuz Türkçesinin gelişimi*. Türk Dil Kurumu.
- Mirzede, Ç. (2010). Nadir elyazma. *Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi*, 7(13), 17–22.

Benhemaia, Balcı, El-Mirkātu Mine'l-Lügāt Yazmasında Üç Katmanlı Sıralama Sistemi: Orta Çağ Anadolu'sunda Yenilikçi Bir Sözlük Tasarımı

Poyarız, M. (2018). Hubeyş et-Tiflîsî'nin hayatı: Biyografi denemesi. *Akademik-Uş*, 2, no. 2 (1), 65-103.

Sadikova, C.A. (2002). Sözlükçülük tarihinde Farsça-Türkçe ilk çeviri sözlüklerinin ortaya çıkması. İçinde *Türkler* (Cilt 5, ss. 65-103). Yeni Türkiye Yayınları.

Sümertaş, B. (2018). Hubeyş et-Tiflîsî ve kırâat hatalarına dair eseri: Kitâbü't-Telhîs. *Akademik-Uş*, 2,(1), 105–124.

Taşkın, S. (2022). Eski Oğuz Türkçesine ait bir tabirname: Kâmilü't-Ta'bîr. *Rumeli de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 27, 123-139. <https://doi.org/10.29000/rumelide.1104154>

Uzun, A. (2019). İslam ve bilim tarihinde sözlükçülük: Hubeyş Tiflîsî'nin Kânûn'ı-Edeb adlı Arapça-Farsça sözlüğü. *ERDEM*, 77, 151-178.

Yalçın, N. (2023). Arap sözlük biliminin ekolleşen sözlük sistemleri. *Amasya İlahiyat Dergisi*, 20(1), 373-428.

Yazıcı, T. (2012). Hobays b. Ebrahim b. Mohammad Tiflisi. *Encyclopaedia Iranica*. (Vol. XII/4, pp. 415-416). <https://iranicaonline.org/articles/hobays-b-ebrahim-b-mohammad-teflisi> (Erişim tarihi: 15 Şubat 2025).